

АВТОР МЕН ТЫНДАУШЫ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫНДАҒЫ ИНТОНАЦИЯНЫҢ ОРНЫ

Фольклор мен жазба өдебиетінің арасында туындаған, фольклордан жазба өдебиетіне көшу өтпелі кезеңінде қалыптасқан жыраулар поэзиясы өлем өдебиетінде сирек кездесетін құбылыс.

Импровизациялық, синкреттік өнерлердің басы тоғысып, өдебиет шенберінен шығып, қоғамдық ғылымдар жүгін арқалап, атқарып отырған заманда автор өз қабылдаушысын қандай құралдар арқылы өзіне қаратты, баурады, автор мен тындаушы қарым-қатынасы нендей құралдар арқылы жүзеге асты деген сұраптар туындауды.

Сөз өнері ауызша айтуға, қабылдау тындау, естуге құрылған XV—XVIII ғасырлардағы қазак өдебиетінде авторлар қолданған көркем сұхбаттастықтың құралы — интонация болып табылады.

Интонация — латын сөзі, «дауыстап айту» деген мағына береді. «Интонация — дауыс толқыны, сөйлегендеге сөз мағынасын өсерлі жеткізу үшін дауыстың құбылып, жогарылып, төмендеп отыруы, сөздің мәнерімен, өр түрлі сезіммен айтылуы» [1]. Ауызша туған өдебиет диалогқа (сұхбатқа) негізделетіні белгілі. Контактілі, коммуникативті деп ат беріп, айдар тағып жүрген поэзияның сөзді құбылту, мән беру, эмоциялық бояуын қоюлату т.б көркемдік құрал ретінде пайдаланған басты құрал — интонация. Әдеби шығармадағы, әдеби процестегі интонацияның орны, қызметі жөнінде орыс ғалымдары В.Виноградов, М.Храпченко, М.Бахтин, Ю.Борев, Т.Радионова еңбектерінде айтылған. Ғалымдар еңбектерінен интонацияға берілген анықтамаларға тоқтала кететін болсақ: «Интонация — невербальное средство общения, тип интеллектуального процесса, целью которого является передача эмоционально-насыщенной мысли, несущей в снятом виде опыт отношений и транслируемой с помощью пространственно-временного движения в его аудио (слухо-

вой, звучащей) и визуальной (видимой, зрительной) презентации (звуков голоса и музыкальных инструментов, жеста, мимики, пантомимики» [2].

Интонация — дауыс толқыны, сөзбен айтылмайтын (вербальді емес), айтылған сөзге эмоциялық-экспрессивті реңк, болу беру арқылы сұхбат кезеңінде жүздесудегі (трансляция) есту-тындау, көру өрекеттері, әдеби процесте (кеңістіктік-уақыттық) өуен, дауыс, аспап, бет-пішін кимыл-өрекеттерінің (жест, мимика) орындалуы. Авторлы ауыз өдебиеті мен фольклор синкретті өнер болғандықтан, интонация өте маңызды. Интонация идеялық-эстетикалық, жанрлық-композициялық, тілдік түрғыда да мол қызмет атқаратын құрал.

«Интонация — мәдени-ақпараттық жүк арқалады, тындаушыға эмоциональды, үйита-сендіре өсерету тәсілі, қастерленген құндылықтар бағдары мен қарым-қатынас тәжірибесін жеткізуіндің түрі. Сондай-ақ көркем шығарманың тілінің, жанрлық құрылымының мінездемесін көрсетіп, үлттық-тариҳи реңкін анықтап тұрады.

Интонация — көркем мәтіннің ішкі өузі мен ырғағы, оның баяндаушы-суреттеуші не императивті-лепті, не ізденисті-сұрапты құрылымы» [3].

«Поэзияның материалы образ емес, эмоция да емес, ол — сөз. Поэзия дегеніміз — сөз өнері, поэзия тарихы — сөз өнерінің тарихы» [4], — деп жазған белгілі ғалым В.Жирмунскийдің сөзіне сүйенетін болсақ, поэзияның негізгі материалы — сөз болса, сөздің мәдени-ақпараттық, коммуникациялық мәнін, реңкін интонация жасайды.

XV—XVIII ғасырлардағы қазак өдебиеті авторлары қоғамның даму эволюциясына сәйкес, қазак қоғамында жеке тұлғаның жетілуі мен оның сана-сезімінің қалыптасуы тарихи кезеңіне түспа-түс келді.

Әдебиеттегі анонимдік, коллективтік артта қалып, фольклордағы эпостардың болсын тудыруши, жырлаушысы жырау туындылары автор атымен сакталып, тарай бастады. Бірқатар ғалымдардың үйгарамы бойынша (Ә.Қоңыратбаев, Р.Бердібай, М.Матауин, А.Сикалиев, Ш.Ыбыраев) жыраулар эпостарды тудыруши, жырлаушы болған деген концепция қалыптасқан.

Жыраулар жыршылық, орындаушылық, аспаптық орындаушылық өнерді өте шебер менгерген, қоғамдық-саяси қатынастардың білгірі, саясаткер, философ, идеолог, ойшыл, сөз өнерін менгерген зиялы болды.

Әдеби процесс контактілі, «хроноакт» (ситуативті акт) шенберінде болғандықтан, интонация ойлау жүйесінің берілу, жеткізілуінің, ақпараттық сипатының құралы қызметтін атқарады.

«Информационный процесс протекает путем закрепления содержания интонированного сознания художника в звуке, жесте, мимике и путем передачи этого содержания зрителю и слушателю. Коммуникативная система складывается из следующих звеньев: автор – интонационные средства (средства выражения) – воспринимающие. В каждом из этих звеньев информационного процесса функционально различно осуществляется процесс интонирования» [5].

Әдеби процесс уақыт пен кеңістік түрғысынан реалды сипатта болып, автор тұра тындаушыларының алдында (белгілі бір мекенде, белгілі бір уақытта) тұрып, әдеби туындының туу процесі, автор санасы, өз ойын көркем сөз (толғау) арқылы тындаушысына жеткізуі және синкретті өнер жолымен жеткізуі, тындаушы санасымен санасуы, білуі, бірігі қызығушылық туғызатын процестер.

Ақпарат ретінде айтылғалы отырған көркем сөз автор санасында қалыптасып, мазмұны эмоциялық-экспрессивтік жағынан дауыс толқынына, реңкіне негізделіп барып сыртқа шығады. Ситуация, сыртқы фактор өсері автор санасында пішінделіп, ойлау жүйесі арқылы мазмұнды түрге еніп, идеялық-эстетикалық, жанрлық-композициялық, тілдік деңгейлер түрғысынан тұтастанып, бірігіп, интонациямен көмкеріліп, дыбысталып (көркем ой заттанып), айтылады (айту – ойды жеткізудің сыртқы формасы).

Сөз өнері адамның ойлау және сөйлеу қасиет, қабілеттерінің іске асу қызметтері арқылы, ойлауішкі (танимдық, идеялық) және сөйлеу-сыртқы (мазмұндық түр, тіл, интонация, өуен) қасиеттері

қосындысынан сөз өнерінің негізгі мәні, айттар ақпараттық тұтастыры дүниеге келеді.

«Интонациялаудың екі түрі бар: көруге негізделген (жест, мимика) және естуге негізделген (өуен, сөз). Интонациялаудың бұл екі түрінің бірігі, қосылуды мәдениеттің синкретті сатысында өмір сүреді. Одан кейін көру және есту интонациялары дифференцияланады. Мәдениет тарихында екі керагар тенденция өмір сүреді: 1) интонациялау түрлерінің айрылысы, ажырауы; 2) екеуінің қосылуы, синтезі» [6].

XV–XVIII ғасырлардағы қазақ әдебиеті интонациялаудың түрлерінің айырылмаған, ажырамаған кезеңі болатын. Әдебиетте синкретизм үстемдік еткен кезең. Қазақ әдебиетіндегі интонациялаудың дифференцияланған кезеңі XX ғасырдың ішінде болар. Ал қазіргі күнге дейін дамып, терендеп, көркейіп келе жатқан айтыс өнері (қазіргі айтысты фольклорға жатқызу мүлде қисынсыз) мәдениет тарихында ерекше, сирек кездесетін құбылыс деп айтсақ болады. Авторлы, импровизациялы, синкретті. Айтыс өнерінде интонация түрлері бірігеді.

Асан қайғы туындылары тындаушы жадында мәңгілік жатталып, жойылмауы оның идеялық, образдық, тілдік деңгейінің өте шеберлігінде болса керек. Әдеби процесс «хроноакт» түрінде іске асқандықтан импровизациялық, синкреттік өнерге құрылған (жылдар бойы шындалып, мектептен өтіп, қалыптасқан), тындаушысына эмоциялық-экспрессивті, мәдени-ақпараттық өсер беретін интонацияны шебер пайдалану арқылы терең өсер еткен.

Көбіне жыраулардың нысаны қарапайым адам емес, ел басқарған хандар болатын. Жыраулар қалың көпшілік алдында сұрып-салып хандардың жақсылығымен қатар, калт кеткен, жаза басқан тұстарын шыншылдықпен осып айтуы ханға, хан айналасына, қарашибаш халқына өсері мол болған.

Асан қайғы Жәнібек ханға қаратады:

Ай, хан, мен айтпасам білмейсін,
Айтқаныма көнбейсін.
Шабылып жатқан халқың бар,
Аймағын көздел көрмейсін.
Қымыз ішіп қызырып,
Мастанып, қызып терлейсін.
Өзіннен басқа хан жоктай
Елеуреп неге сөйлейсін?! [7] –

деп тіл қатуы үлкен батырлық, ел мәселесін тереңнен ойлаған ойшылдықпен қатар ел мұддесін, тындаушы санасын жете білген, менгерген сөз өнерінің үстасы, адам психикасының білгірі екендігінің көрінісі. Автор бейнесі – турашыл, бірбеткей, өр, адуынды, айбарлы, батыл, ойшыл.

Еділ бол да Жайық бол
Ешкімменен ұрыспа,
Жолдастына жау тисе,
Жанынды аяп тұрыспа [8], –

деп келетін толғауында автор салмақты, салиқалы, ақылшы. Ел бүтіндігі, тыныштығы үшін сабырлы, ұстамды. Адами қарым-қатынаста (дос пен дүшпан) төзімді, адамгершілікті. Автор толғауларынан «автор бейнесінің» көпқырлылығын көреміз. Оның масштабы өрлік пен төзімділік, бірбеткейлік пен ұстамдылық, батырлық пен адамгершілік.

Осы қасиеттердің бәрі толғауларда сөздің эмоциялық-экспрессивті ренқі интонация арқылы жасалып отыр.

«Интонация – өсіреке көркем сөзде өте маңызды құрылымдық (структуралық) роль атқарады» ([9]), – деп жазған М.Храпченконың сөзі Қазтуған жыраудың «Мадақ жырының» табиғатын аша түседі. 17 жолдан тұратын толғау үйқастан бұрын, интонацияға құрылған. Тармақтардағы буын сандары да өр түрлі. Оған қарамастан, толғау сондай өсерлі. Жырау көшпелі халық танымына таныс табиғат құбылыстарын психологиялық параллелизмдер арқылы интонациямен өрнектеп, тындаушысына өзінің кім екендігін жеткізеді.

Интонация көркем сұхбаттың құралы ретінде жыраулар шығармашылығында, өсіреке арнау толғауларында ерекше орын алады. Шалқиіз жыраудың Темір биге бірінші арнауында:

Аспанды бұлт құрсайды –
Күн жауарға ұқсайды,
Көлдерде кулар шулайды –
Көкшіліден ол айуан
Соққы жегенге ұқсайды.
Көп ішінде бір жалғыз
Көп мұнайып жылайды –
Күйбендескен көп жаман
Сөзі тиғенге ұқсайды! [10] –

деген жолдарынан автор өз басындағы халді шенdestірулер арқылы жеткізуі көркемдік, образдық, тілдік тұрғыдан тындаушысына зор ықпал етеді. «Екі нәрсені қарама-қайсы қойып шенdestіріп айтқандағы интонация мен бірынғай бірнеше нәрсені қатар алып, санамалап айтқандағы интонацияның, дауыс толқынының сөздің мағыналық байлығын алуан түрлі ренқі, бояуымен жеткізуде де үлкен мән бар» [11], – деген академик З.Ахметов тұжырымдары сөз өнеріндегі, жыраулар поэзиясындағы интонацияның орнын аша түсетіндей.

Шалқиіз жырау өз замандасы, Нофай ордасының «ханы» [12] болған би Темірge хан айналасындағылардан зәбір көріп жүргендігін, оларға тоқтау айтып,

тыйым салатын бидің өзі екендігін, жыраудың өзінің биге erteden қызмет еткен, елден бойы озық жан екендігін суреттеп беріп би Темірge батылдықпен, өжеттікпен, қайсарлықпен былай дейді:

Еділден ақкан сызашық
Біз көргенде тебінгіге жетер-жетпес су еді –
Телегейдегі шайқалтып,
Жарқыраған беренді
Теніз етсе тәнірі етті,
Жағасына қыршын біткен тал еді –
Жапырағын жайқалтып,
Терек етсе тәнірі етті.
Тебінгінің астынан
Ала балта сұрысып,
Тепсінісіп келгенде
Тен атаниң ұлы едін,
Дөреженді артық етсе тәнірі етті! [13].

Жырауға, ақынға тән батыр, өр, шыншыл, рухты, пафосты, алып жүректі, тегеурінді, нағыз демократиялық көрініс, сөз бостандығы. Хан, бидің іс-өрекетінің ақ-қарасын ажыратып, бұрыс кеткен жерлерін түзетіп, өділетсіздігін бетіне басып отыратын жыраулар шығармашылығы терең танымға, тіл, образ байлығына, интонациялық құрылымға құрылған.

Интонация М.Бахтиянің айтуы бойынша, бірнеше түрлерден тұрады: «ирониялық», «таң қалу», «түсінбестік», «сұраулық», «келиспеушілік», «ардақтау, құрметтей», «шаттану» т.б [14]. Бұл интонация түрлері жыраулар поэзиясынан түгелдей орын алады.

Жыраулар шығармаларында клишелердің, рефррендердің қолданылуы да интонациялық құрал, тындаушы сезіміне, санасына терең өсер етуден туынрайды.

Жиембет жыраудың Есім ханға айтатын «Еңсегей бойлы ер Есім» деп келетін толғауы да ауызша диалогқа құрылған, сөз өнерінің амал-тәсілдерін, құралдарын толық пайдаланған. Толғаудан «автор бейнесі» меммұндалап көрінеді. Толғау туындаған тарихи кезенге көз жіберсек, Жиембет жыраудың інісі Жолымбеттің қателігінен туындаған оқиғаға, ханның наразы болып, жыраудың ара түсіү, ханмен кездесіп қатты-қатты сабасына түсіретін сөздер айтуы Х.Досмұхаметовтің айтуы бойынша, «аламандық», қазак халқының, мемлекетінің, ұлттының өлі толық қалыптаса қоймаган кезенінің көрінісі [15]. Фалым Б.Кенжебаев: «Тегі бір халық болып басқосты деген аты болмаса, ру, ата, өulet билігі, салты күшінде қалды. Олар қаласа – бірлесіп, қаламаса – бөлініп жүре беретін, өздерінше еркін өрі ыдыранқы болады. Ру, ата, өulet ұлықтары – ру басылар, ақсақалдар. Халық ұлығы – хан.

Әрбір ру ханға өз мұддесіне сай болса ғана бағынды, өз мұддесіне сәйкеспейтін ханды олар түсіріп тастайтын болған» [16], – деген пікір айтады.

Жиембет жырау Кіші жүздің тама руынан. Тарихта жалпы Кіші жүз руларын – алшын деп атайды. М.Тынышпаевтың жазуы бойынша алшын руының ұраны «алаш» болған және батыс өнірінде қоныстанған «алшын» рулары Ноғай ордасы мен Қазақ хандығына тел болған. Есім хан тұсында алшын рулары қазақ құрамына жаңа кірген, қосылған уақыты болуы тиіс [17].

Еңсегей бойлы ер Есім,
Есім, сені есірткен
Есіл де менім кеңесім, –

үні қатқыл, даусы ашы, ханмен терезесі тең жыраудың толғау бойынан ашу-ызасы байқалады, хан өрекетіне «наразылық», «келиспеушілік» сипаты көрінеді. Жыраудың бұлайша толғатуын сол кезеңдердегі тарихи факторлармен түсіндіруге тырыстық. Жыраудың ауызекі сөйлеудегідей екпінді сөйлеуі:

Мен жоқ болсам, Есім хан,
Ит тұрткін көресін,
Жиембет қайда дегенде
Не деп жауап бересің? –

көркемдігінен, образдылығынан дауыс толқынына, интонацияға құрылғандығы байқалып тұр.

XV–XVIII ғасырлардағы қазақ әдебиеті авторларының туындылары ауызша туғандыктан, жырау мен қабылдаушының арасындағы сұхбаттың, қатынастың басты құралы – интонация болды. Қоғамға, қабылдаушыға өз ойын, танымын жеткізуде көркемдік сұхбат құралын мейлінше мол, кен пайдаланған – Бұқар жырау.

Бұқар жырау толғаулары түрлі такырыпта: жонғар соғысы, халық батырларының ерлігі, бейбітшілік, көршілес елдермен достықта болу, Абылай бейнесі, хандық құрылыштардың қайшылықтары, заман болашағы [18] болса да, жырау толғауларының туу процесі екі түрде пайда болды деп пайымдаймыз. Біріншісі, хроноактіге байланысты импровизациялық жолмен. Екіншісі, талай жылғы өмірлік тәжірибе, оқып-таныған білім, тоқыған ілім, тарих шежірелерінен, діни ғибраттардан нәр алған, сусындаған пайымнан қалыптасқан ақылдан, санадан, танымнан іштей тоқылып, жылдар бойы кестеленіп, әдеби дәстүрге сүйеніп, реті келген жыныда, қиуы келген сәтте туындаған нақыл, өнеге-ғибрат, дидактикаға толы термеленіп айтылатын толғаулар.

Интонация көркемдік құрал ретінде хроноактілік-импровизациялық жолмен туған толғауларда маңызды роль атқарды. Толғау термелерде эмоция-

лық-экспрессивті бояудан гөрі, ақылдылық, сабырлылық, терендік басым болып келеді.

Бұқар жыраудың Абылай ханға айтатын:

Ай, Абылай, Абылай
Сен мен көргенде
Тұрымтайдай үл едін,
Түркістанда жүр едін [19], –

деп келетін толғауы эмоциялық-экспрессиялық бояуға, интонацияға толы. Ханға елдің басына қатерлі күндер туындаған уақыттарда қайрат, ерлік, ақылдылық, ұстамдылық таныту керектігін айтқан жырау ханның өткенін, қандай бұраландардан өтіп, бүгінгі күнге жеткендігін қатты айттып, сабасына түсіріп, жеткен биікке токпейілсіме, бұның бәрі халықтың арқасы деген тұжырым айтуды – жыраудың даналығы, өділеттілігі, сұнғылалығынан туса керек.

Өкпенменен қабынба,
Отінменен жарылма.
Басыңа мұнша көтерген
Жұртыңа жауалық сағынба [20], –

деп өткір, шындық сөздің тезіне сала отырып айтуды, толғаудың ауызша дауыс толқынына негізделіп (өршіл, қатқыл, зілді, айбатты), «келиспеушілік» сипатта айтылғанын ескерсек, тындаушыға өсері, ықпалы жанды, терең болады. Жыраулар ел басына қауіп-қатер төнген қыын заманда өмір кешкенімен өз ойларын көркем сөз арқылы батыл, өткір, көркемдіктің үштігі «идея-образ-тіл» денгейлері тұргысынан шебер жеткізе білген, азаттығы жолында қаймықпай қаһармандық таныткан дала демократиясының, сөз бостандығының символы бола білді.

Автор мен тындаушы категорияларының байланысында «автор – интонация құралы – тындаушы» үштігі ерекше маңызды орын алады. Үштіктің өр мүшесіне шығарманың эмоциялық-экспрессивтік бояуы, мәдени-ақпараттық сипаты өр түрлі ықпал етеді.

Шығарманың тындаушы қабылдауына «тұтас» өсеріндегі (танымдық, идеялық-эстетикалық, образдық, тілдік) интонацияның қызметі XV–XVIII ғасырлардағы қазақ әдебиетінен ерекше көрінеді.

ӘДЕБИЕТ

1. Әдебиеттану терминдерінің сөздігі. Алматы: Ана тілі, 1996. 105-б.
2. Борев Ю.Б., Радионова Т.Я. Интонация как средство художественного общения. Китапта: Контекст. 1982. М., Наука, 1983. С. 230.
3. Сонда, С. 224.
4. Жирмунский В.М. Поэтика русской поэзии. СПб., Азбука-классика, 2001. С-33.

5. Контекст. 1982. М.: Наука, 1983. С-231.
6. Сонда, 232-66.
7. Қазақ хандығы дәуіріндегі өдебиет. Алматы: Ана тілі, 1993. 7-б.
8. Сонда, 10-б.
9. Храпченко М.Б. Язык художественной литературы // Контекст. 1984. М.: Наука, 1986. С-39.
10. Қазақ хандығы дәуіріндегі өдебиет. Алматы: Ана тілі, 1993. 23-б.
11. Ахметов З. Интонация // Әдебиеттану терминдерінің сөздігі. Алматы: Ана тілі, 1996. 105-б.
12. Калмыков И.Х., Керейтов Р.Х., Сикалиев А.И.-М. Ногайцы. Историко-этнографический очерк. Черкесс, 1986. С. 215.
13. Қазақ хандығы дәуіріндегі өдебиет. Алматы: Ана тілі, 1993. 24-б.
14. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. М.: Искусство, 1986. С-305.
15. Досмұхамедұлы Х. Аламан. Алматы: Ана тілі, 1991. 170-б.
16. Кенжебаев Б. Түрік қағанатынан бүгінге дейін. Алматы: Ана тілі, 2004. 606.
17. Тынышпаев М. История казахского народа. Алматы: Қазақ университеті, 1993. С. 145.
18. Қоңыратбаев Ә. Қазақ өдебиетінің тарихы. Алматы: Санат, 1994. 47-б.
19. Қалқаманұлы Б. Ай, Абылай, Абылай. Алматы: Жалын, 1993. 34-б.
20. Сонда, 36-б.